

РАТНИ ПУТ 19. СРПСКЕ БРИГАДЕ

Дани непосредно по формирању, које су борди и руководиоци 19. српске бригаде провели у првим ратним окршајима, указали су да непријатељ има само један циљ: уништити јединице НОВЈ и повратити ослобођену територију у долини Топлице и Јабланице. И борцима и руководиоцима било је јасно да пред собом имају не само бројнијег, него и технички далеко боље опремљеног непријатеља.

Пред руководиоцима 19. српске бригаде, а посебно 25. дивизије, стајали су велики проблеми. Бригада је имала четири батаљона, од којих је само 1. батаљон био комплетно наоружан и већ имао ратно искуство. Бројно стање, око 300 бораца, није импресионирао, али су већ прве борбе, у које је бригада ступила непосредно по формирању, указале на изузетну чињеницу: борбени морал бораца - који је био врло снажан - а сви, од руководиоца - који су били истакнути и искусни војни и политичко-партијски стручњаци - до бораца, били су мотивисани и спремни да се пожртвовано боре.

То се посебно видело у првом ратном задатку бригаде - ликвидирању бугарских снага на релацији Белољин - Плочник - Барлово, а и касније, када су борци 19. бригаде рушили железничку пругу Куршумлија - Прокупље, како би непријатељу спречили спајање снага из та два, тада јако утврђена упоришта.

Удар 19. бригаде на бугарске јединице био је веома успешан, будући да је везивањем непријатељевих снага за себе омогућила борбено извлачење 21. српске дивизије и 16. српске бригаде, које су се тада налазиле на источним падинама Копаоника и Јастрепца.

Бригада је, поред тога, омогућила непријатељу да користи железничку пругу Куршумлија - Прокупље, наносећи му знат-

не губитке. У тим жестоких борбама и сама је трпела велике губитке.³⁵⁹

Када су крајем јуна 1944. отпочели да пристижу нови борци из Београда и других места и када је од првих ратних дана постала ковачница братства и јединства, 19. српска бригада отпочела је да функционише као јединица монолитна по својим идејама и чврсто решена да, иако на почетку свог борбеног пута, и даље истраје у окршајима који јој предстоје.

Прве савезничке пошиљке оружја и оружје које су борци отимали од непријатеља допринели су, у извесној мери, бољој опремљености личног наоружања.

У топличко-јабланичкој операцији (10. јул - 6. август 1944) дошло је до даљих, крупних борбених акција, у којима је 19. бригада учествовала врло успешно.

За ликвидирање велике слободне територије у југоисточној Србији, немачко врховно командовање ангажовало је искусне, проверене и технички опремљене јединице, којима су помоћ пружале одређене снаге Бугара и квислинга. После прегруписивања снага непријатељ је - два пута бројчано јачи - имао повољан стратегијско-оперативни распоред. Насупрот јачим непријатељевим јединицама, јединице НОВЈ биле су без већег ратног искуства, слабијег наоружања и војне опреме.

У првим данима операције 19. бригада се успешно носила са јачим бугарским и четничким снагама. С обзиром на недовољно ратно искуство, руководиоци су водили потребну бригу о тактичким поступцима јединице и очувању живота бораца. Због тога је у тим првим данима највише пажње посвећено изради властитих утврђења за пушкомитраљезе, који су тада били основна ватрена снага батаљона, изради заклона и прикупљању што већег броја обавештајних података о непријатељу. Из тих разлога дошло је и до реорганизације обавештајне службе 25. дивизије, односно њених бригада, а почиње и израда планова предстојећих тактичких поступака и правилне употребе јединица у борби. Посебно се водило рачуна о нападу на противоклопна средства, којих је непријатељ имао у јако великом броју.

С обзиром на јачину непријатеља Главни штаб НОВ и ПО за Србију тада је, забранио 25. дивизији извођење фронталних борби, а дозволио предузимање сталних препада, диверзије на комуникацијама и везивање што већег броја непријатељевих јединица.

³⁵⁹ Дутору[^] и поред великог настојања, није пошло за руком да комплетира списак погинулих припадника 19. српске бригаде у тим првим бојевима.

У борбама које су бригаде 25. дивизије водиле средином јула, када су под снажним притиском бројно јачег непријатеља морале да одступају, 19. и 18. бригада биле су враћене на десну обалу Топлице. Тада су извучене врло значајне поуке. Основни разлози непотпуног успеха 25. дивизије били су: несолидна припрема јединица за напад, нецелисходан маневар и борбени поредак дивизије, која није комбиновала фронталне нападе са обухватним ударима. У анализи³⁶⁰ акције, у којој је 25. дивизија морала да се врати у првобитну одбрамбену зону, наведено је да није искоришћено ни време проведено у одбрани за што солидније извиђање непријатеља на десној обали Топлице, ни темељито планирање напада. Двадесет и пета дивизија, тада ојачана 17. српском дивизијом, није благовремено груписала надмоћне снаге и обезбедила респективни главни удар.

Критичке примедбе које су се односиле на одржавање везе и слање извештаја и слаб рад извиђачко-обавештајне службе, допринеле су да се у свим бригадама 25. дивизије, па и у 19, предузму опште мере даље борбене употребе јединица, посебно у организовању заседа, прикупљању података о непријатељу, организовању диверзија и везивања за себе *што* већег броја јединица, односно делова јединица, како би се омогућиле акције суседа.

Да би олакшала дејства 21. српске дивизије 19. бригада, заједно са ојачањем 17. бригаде, преузела је 18. јула 1944. цео дотадашњи сектор одбране 25. дивизије. Бригада се, наиме, задржала на простору Горње Топлице - Коњуше - Грабовница, а помоћним снагама затварала је правац Прокупље - с. Бели Камен - Житни Поток.

Одмах по заузимању новог положаја и распореда, штаб 19. бригаде предузео је извиђање непријатеља, почев од слања извидница до употребе целе јединице, извршио бољу организацију везе (оспособљавање курира), а упоредо с тим и организацијско јачање бригаде.

Од 19. јула, када је отпочела немачка операција »Кераус«, 19. бригада водила је сталне борбе прво против јачих бугарских, а затим и четничких снага. Посебан борбени допринос 19. бригада је испољила истог дана, када је упркос снажној противничкој артиљеријској припреми напада кренула у јуриш и када је у рејону Црна Чука - Голо Брдо - Пећинци успела да потисне јачег непријатеља. Тек наилазак бугарске авијације спречио је даље надирање 19. бригаде.

360) Опширније о томе видети: М. Пантелић, н.д, стр. 29-30.

После избијања јачих немачких снага, ојачаних бугарским и немачким јединицама, 19. бригада је била приморана да, заједно са деловима штаба 25. дивизије, болницом и болничким курсем, крене правцем, Црни Врх - Тупалски вис и даље, према Радевачкој чесми. На Тупалском вису борци 19. бригаде за-пречавали су комуникације, придржавајући се свих правила партизанске тактике, а током маршевања предузимане су потребне мере обезбеђења, истуране претходнице, заштитнице и побочнице. У маршу према Китки 19. бригада налазила се у бочном обезбеђењу дивизије, омогућавајући њен покрет.

Учешће 19. бригаде у топличко-јабланичкој операцији штаб 25. дивизије оценио је веома успешним, уз напомену да је то млада бригада у којој су борци без већег ратног искуства и која је у протекла два месеца непрекидно маршевала, водећи сталне борбе.

Иако се штаб 25. дивизије критички осврнуо на наређење Главног штаба НОВ и ПО за Србију да дивизију подели на две тактичке групе, од којих 19. и 17. бригада заједно бране додашњу одбрамбену зону дивизије, та чињеница указује не само на тренутну потребу, већ и на својеврсно признање тој младој бригади да извршава задатак који превазилази њене тактичке могућности.

У борбама, против увек јачег непријатеља, борци и руководиоци 19. бригаде стицали су ратно искуство и настојали да непријатељу нанесу што већи губитак, пре свега, правилном и сврсисходном употребом јединице.

У акцијама у источној Србији (6. август — 7. новембар 1944) 19. српска бригада практично је водила борбе у три временска периода, који и по доприносу који је бригада пружила и по тактичкој употреби батаљона означавају три карактеристичне фазе. Свака фаза, премда се ради о континуираним наступним маршевима и ослобађању појединих места, има своје специфичности, исказане, управо борбеним доприносом.

Наступни маршеви од Бесне Кобиле до Бољевца (6 - 25. август) карактеришу се успешним борбеним дејствима по бугарским граничним караулама, посебно на сектору Доња Лопушница - Крушевица, и успешним акцијама по бугарским гарнизонима у рејону Црна Бара, Тумба и Вита Крушка.

У наступању према долини Нишаве, када је штаб 25. дивизије добио задатак да усиљеним маршем избије на Бабину Греду, дошло је до основног тактичког промашаја штаба 25. дивизије који је, издајући наређење 19, 16. и 18. бригади да

ликвидирају бугарска упоришта, извршио слабу процену конфигурације терена и времена.

Ипак, борци и руководиоци 19. бригаде похваљени су 11. августа 1944. године од штаба 25. дивизије за извршени задатак. Борди 2. батаљона 19. бригаде ликвидирали су бугарски гранични штаб у Доњој Лопушници и групу од 100 Бугара на-терали у панично бекство.

Поред сталног борбеног јачања, предузимане су потребне кадровске измене, кадровско и организационо јачање бригаде, којој су посебни печат дали нови руководиоци, који су у бригаду дошли из других јединица.

Приликом пребацивања преко реке Нишаве, са обронака Суве на Сврљишке планине, борбени учинак 19. бригаде у борбама против четника из тзв. Нишавског корпуса свакако да би био далеко већи да се благовремено располагало обавештајним подацима о јачини непријатеља. Одабране су тактички најбоље позиције за митраљеска гнезда, али су борцима предстојале акције за ликвидирање непријатеља у специјално грађеним бункерима, посебно на комуникацији Ниш - Књажевац. Штаб 25. дивизије је, иако је 19. бригада имала успеха, истакао да су та упоришта била веома јака и модерно уређена, тако да и поред упорне борбе нису могла бити сва ликвидирана.³⁶¹⁾

То је било и време када се у бригади живело правим војничким животом и када су на борбени морал утицали дотадашњи војни успеси. Бригаде су у свему поступале у складу са тактичким поступцима које је одређивала дивизија, која је планирала две варијанте напада: прво, директни напад, уз остваривање повољног односа снага само на 1 - 2 објекта, и друго, када се све бригаде дивизије ангажују на непријатељева упоришта.

После дејстава на бугарска упоришта у Сврљигу, на Грамади и у Нишевцу, до доласка на сектор Сокобање, борци 19. бригаде су стекли врло драгоцену искуства за ратовање, која су дограђивали у свакој акцији. Прекалили су се после дугих маршева и премда одвојени од родног краја били су спремни да се боре у сваком кутку наше земље. Исправно војничко држање и правилно понашање бораца 19. бригаде допринели су да се код становништва, а посебно код омладине, развије патриотски дух и задобије поверење народа. То се посебно манифестовало приливом нових бораца у редове бригаде.

³⁶¹⁾ Извештај штаба 25. српске дивизије Главном штабу НОВ и ПО за Србију од 21. октобра 1944, Зборник НОР, том I, књ. 11, док. 26.

Поред извршавања основних задатака, 19. бригада је у региону Сокобање била ангажована и на физичком обезбеђењу аеродрома, обезбеђивала је пријеме транспортних авиона, прикупљала рањеника и помагала приликом њихове евакуације у савезничке војне болнице.

Прекаљене старешине из 2. пролетерске, 5. крајишке и 17. ударне дивизије, пуни искуства и ратног рутинерства, наметнули су 19. бригади нов ратнички дух, који је одмах испољен у напредовању на север, према Дунаву.

Истина, панично бекство четника није омогућило да се борбени дух искаже. До пуног борбеног изражаја дошао је у борбама против Немаца и белогардејских војника, нарочито у борби вођеној ноћу 10/11. септембра 1944. за село Мосне и мост на ушћу реке Пореч у Дунав.

У бригади се није осећао замор после четрдесетодневног маршевања по марш-рутама које су водиле преко непроходних планинских венаца и висова, када се дневно прелазило само 6 - 7 км, али укупно око 250 километара. И борци и руководиоци поднели су изузетно тешке психо-физичке напоре. У непрекидним борбама, у којима су садјествовале и друге јединице, 19. бригада је то садејство искористила и са оперативно-тактичког становишта.

Борбе око Доњег Милановца представљале су у извесној мери, значајно борбено искушење. Град су браниле јаке непријатељеве снаге, посебно немачке јединице, којима је приоритетан циљ био онемогућавање продора јединица Црвене армије. Доњи Милановац је био фортификацијски добро уређен, при чему су коришћене и многе природне погодности, као што је река Дунав која град затвара са јужне стране.

У таквој ситуацији прецењене су могућности два батаљона 19. бригаде, којима је наређено да 11. септембра нападну и ликвидирају Доњи Милановац. Штаб 19. бригаде донео је, међутим, реалнији задатак: да се прво поседне комуникација Доњи Милановац - Мајданпек, те да се код места Фанак-Крак поруше осетљива места на тој комуникацији и поставе утврђења за противтенковску одбрану.

Напад на Доњи Милановац је, изузимајући дунавску страну, био кружног карактера. Он није успео, јер се непријатељ бранио из добро утврђених положаја, користећи унакрсну ватру из бункера и све фортификацијске погодности које му је пружао природно-географски склоп. Првог дана напада непријатељ је имао 20 мртвих, рањених и заробљених, док су губици у 19. бригади били врло мали: један мртав и 3 рањена.

Вешто избегавајући постављена минска поља, напад је поновљен. Податке о минским пољима дали су мештани, сељаци. Али, против јако утврђених бункера, примењени фронтални напад поново није успео, те је 19. бригада била приморана да се повуче, оријентишући се према Мајданпеку.

Трећи напад на Доњи Милановац био је планиран непосредно после спајања јединица 16. српске бригаде са јединицама Црвене армије и форсираног покрета немачких јединица из правца Ниша и Књажевца ка Зајечару, ради координирања дејстава са својим снагама које су се налазиле у рејону Бора.

У нападу посебно су се истакли бомбаши и предњи одреди 19. бригаде, који су, показујући велику храброст, долазили на свега педесетак метара од утврђених бункера у граду. После прегруписавања снага, 4. батаљон 19. бригаде упућен је ка Мајданпеку, који је ослобођен 14. септембра 1944.

Иако су се борци и раније сусретали и водили борбу против немачких оклопљених јединица, предстојали су нови окршаји у којима се 19. бригада борила и против елитних немачких јединица и против разбијених четничких група. Без морала и команди, четничке јединице су се предавале, предајући и комплетну војну опрему.

Велика концентрација непријатеља, опремљеног тенковима и артиљеријом, посебно у селу Штубик, утицала је да се покрет 19. бригаде одвија под дејством доминантних висова које је непријатељ успео да поседне.

У тешким борбама са јачим непријатељем борци два батаљона 19. бригаде успели су да 21. септембра ослободе и Кучево.

Ослобађање ова два места, Мајданпека и Кучева, представљају крупни војно-политички успех 19. бригаде, што је дубоко импресионирало народ овог краја, који је по традиционалном српском обичају поздравио своје ослободиоце. То се одразило посебно на масован прилив бораца.

Штаб 19. бригаде је успео да код својих батаљона и бораца развије одлучност, смелост и продорност. Непријатељ је ударан у бокове и обухватним заобилазним маневром тучен у свакој прилици. Међутим, и у тим борбама нису искоришћене све могућности и борбени морал 19. бригаде, која је управо у рејонима у којима је непријатељ концентрисао јаке снаге успела да ослободи два места од оперативно-тактичког значаја и за немачке јединице.

С обзиром на ситуацију која је владала, штаб 25. дивизије оријентисао је 19. бригаду према долини реке Млаве, где су постигнути нови, значајни резултати.

Дејства у долини Пека и Млаве (1. октобар - 7. новембар) била су веома успешна, посебно против четничких јединица, али и против Немаца, чији је морал био пољуљан све јачом спознајом успеха јединица НОВЈ, којима су садејствовале јединице Црвене армије, у источној Србији.

Зато је у таквим околностима 19. бригади издато наређење да нападне и ослободи Петровац на Млави, који је у немачким плановима одступања из овог дела Србије, представљао значају окосницу. Почетком октобра 1944. ту се налазило око 8.000 - 10.000 четника и недићеваца.

Петровац на Млави је 2/3. октобра 1944. ослободио 4. батаљон 19. бригаде.

Због наглог притиска немачких јединица уследиле су нове борбе, посебно на Рудној Глави, у којој је 19. бригада само 7. октобра имала 4 мртва борца. Дуге и тешке борбе уследиле су посебно после повлачења из Петровца и хитања у сусрет немачкој колони која је добила задатак да поврати град. До 14. октобра 19. бригада је водила тешке борбе, а затим је упућена у Пожаревац, у који су, заједно са борцима Пожаревачког партизанског одреда и извиђачким јединицама два пука Црвене армије, 15. октобра ушли и борци 19. бригаде. Пре нове попуне бригада је бројала 1004 борца и руководиоца.

После попуне и добровољног ступања великог броја бораца, 19. српска бригада је била бројчано попуњена, али не и потпуно борбено спремна, великог броја младих и неискусних бораца. У четири батаљона, чету ПТ пушака, батерију минобацача од 82 мм, вод за везу, пратећи вод, интендантуру и санитет било је сврстано 4.579 бораца и војно-политичких руководиоца. У циљу повећања маневарске способности организована је и попуна коњима.

Непосредно после попуне отпочело је борбено увежбавање и припрема за предстојећи покрет, пре чега је 19. бригада учествовала у војној паради на прослави Октобарске револуције.

Оцењујући резултате борбе у источној Србији, штаб 25. дивизије³⁶² дошао је до закључка да приликом напада на Доњи Милановац нису биле извршене благовремене припреме, односно процена снага и могућности непријатеља. Те про-

362) Детаљније о овоме видети у Зборнику НОР, том I, књ. 12, док. 14-27.

цене односе се на већ истакнути број непријатељевих војника, систем бункера и других фортификацијских утврђења, неповољно обезбеђен однос снага при нападу итд. Нису, такође, биле предузете ни мере заштите од изненађења, иако је непријатељ, очекујући долазак јачих снага НОВЈ и Црвене армије у овај рејон, био на опрезу и спреман за одсудну одбрану:

»У овом случају су грубо нарушени неки кључни принципи од којих зависи успех напада (обезбеђење надмоћности, бар у живој сили и лако наоружању, примена обухватног или заобилазног маневра темељита припрема напада, изненађење) и зато је морало доћи и до неуспеха у нападу!³⁶³

Неуспели напад на Доњи Милановац, продор јаке немачке мотомеханизоване колоне од села Штубик к Доњем Милановцу и повлачење делова 113. совјетске дивизије, принудили су штаб 25. дивизије да нареди 19, 16. и 18. бригади прелазак у одбрану. Тада су прецизно формулисани кључни проблеми одбране, са назначавањем специфичних карактеристика, као што су: циљ, зона и борбени поредак дивизије у одбрани. Ради офанзивнијих борбених дејстава бригадама су дати посебни задаци. После тога уследиле су успешне акције, посебно против мотомеханизоване немачке колоне на правцу Штубик - Клокочевац - Доњи Милановац.

Прегруписавање 19. 16. и 18. бригаде било је, како је оцењено, веома целисходно управо због чињенице да је борбени поредак у одбрани био »првенствено активно оријентисан«. Но, како је пропуштена реална шанса и могућност да се непријатељу нанесу већи губици, оцењено је да је ток борбених дејстава био само делимично успешан.

Анализирајући борбена дејства у Ђердапској окуци Дунава, дошло се до закључка да је у силовитом јуришу 9. септембра разбијена главнина четничких снага, да је главнином снага 19. и 16. бригаде из покрета предузет напад на непријатељево упориште, те да је дивизија била приморана да после три узастопна неуспела напада организује одбрамбени борбени поредак, из кога би се, у погодном тренутку, прешло у офанзиву.³⁶⁴

³⁶³) М. Пантелић, оп. цит, стр. 75 - 76.

³⁶⁴) М. Пантелић у наведеној књизи наводи да су се, у садејству са Црвеном армијом, испојиле неке слабости, посебно између штабова 14. корпуса НОВЈ и совјетске 57. армије. Крајем септембра 1944. 14. корпус је оријентисао главнину 25. и 23. дивизије за разбијање четничког Млавског кор-

Борбе у долини Ибра и Западне Мораве (8. новембар - 19. децембар 1944) 19. бригада је водила знатно ојачана, будући да су после попуне у јединицу ступили нови борци. Међутим, иако бројчано ојачана (укупно 4.579 бораца), бригада није била потпуно борбено спремна, јер је већина добровољаца и нових другова било без већег ратног искуства, веома младих, а највише оних који нису ни служили редовни кадровски рок у БЈВ. Зато је штаб 19. бригаде, узимајући у обзир те околности, преузео опсежне мере у циљу савлађивања најосновнијих борбених радњи и употребе јединице у току дејстава.

Прве борбе биле су својеврсно каљење јединице са новим саставом. У географском склопу двеју река непријатељ је држао све објекте у непосредној близини комуникација, с знатним ојачањем које је, испрва, штитило повлачење немачких снага долином Ибра, а затим и Западном Моравом. То је представљало нову концентрацију непријатељевих војника и његове ратне технике.

После месец дана напорне обуке и тешког маршевања из рејона Пожаревца у рејон Краљева, прве борбе за младе борце, почев од 18. новембра, биле су одиста тешко искушење. Бригада је одмах ступила у окршај, трпећи губитке, али наношећи и непријатељу велика и тешка оштећења и губитке.

У тим ратним искушењима, када се 19. бригада организацијски и борбено сређивала из дана у дан, батаљони бригаде су - премда на граници издржљивости, забележили запажене резултате против Немаца, а посебно против четничких јединица.

Објекти напада су били: непријатељева жива сила на комуникацијама и у утврђењима, мостови, железничке и сухопутне саобраћајнице, железничке станице и постаје, тунели, усеци на осветљивим местима, а посебно ратна техника непријатеља. Такви борбени задаци изискивали су комбиновани облик ватрених дејстава: од напада јединицом, до диверзантских група; од фронталног напада до коришћења обухватног маневра; од јуриша до акција пуних изненађења. У тим дејстви-

пуса у рејону Кучева, Петровца на Млави и Деспотовца, док је једну бригаду оставио у рејону Плавно - Клокочевац, а другу у рејону Бора.

Захваљујући побољшаној координацији дејстава успех је остварен, али је могао да буде и већи да је било више оригиналности у предузимању активних дејстава у форми обухватних и бочних напада. Међутим, 14. корпус НОВЈ је, заправо у то време, изводио: (1) нападну операцију у захвату фронта ради окружења и уништења немачке групације, (2) операцију непосредног садејства снагама совјетске 57. армије, и (3) операције за ослобођење Зајечара, Књажевца, Кучева, Петровца на Млави и Деспотовца, као и покушај ослобађања Доњег Милановца.

ма растао је борбени морал јединице, захваљујући појединцима, првенствено старијим и искуснијим борцима, који су храбро јуришали до самих непријатељских ровова и утврђења.

Борбена дејства у долини Ибра и Западне Мораве карактеришу стална нападна дејства у покрету, гоњење непријатеља који је одступао и који је у свакој прилици пружао очајнички отпор и одсудну одбрану, користећи предности, пре свега, бројчане надмоћности и ратне технике.

У дводневним борбама 26. и 27. новембра 1944, а затим приликом форсирања Ибра, када је уништена одсечена непријатељева група, убијено је 1.250 војника, уништено око 200 возила, а заплењено близу 1.000 пушака, митраљеза и друге војне опреме и наоружања.

У свему томе допринос 19. бригаде био је изузетно велики.

Правовременим одлукама штаб 19. бригаде је, нарочито током наступног марша, предузимао мере потпуног борбеног обезбеђења, користећи сваку могућу повољност да ступи у акцију и туче непријатеља. Поред борби против немачких јединица, бригада је успешно рашчишћавала терен од заосталих четничких банди. Будући да је непријатељ током одступања постављао минска поља и минирао практично све - од комуникација до мостова, кућа за становање и све пољопривредне објекте - то су до изражаја долазили стечена искуства из инжињеријске обуке.

Када су после краћих борби батаљони 19. бригаде 2. децембра 1944. ослободили Ивањицу и Ариље, упоредо са ослобађањем Чачка од стране других јединица НОВЈ, изгледало је да ће - у условима када се непријатељ панично повлачи ка Ужицу левом и десном обалом Западне Мораве - борбени учинак 19. бригаде бити већи. Но, уследиле су борбе на положајима код Крстаца, на којима се претходно с тешком муком борила 16. српска бригада, а затим и код села Врана, где је положаје држала 19. бригада. Тек после 8 дана, када су немачке јединице биле приморане да напусте положаје код Крстаца, под непосредним нападом 19, 16. и 18. бригаде, борци 19. бригаде су наставили даље напредовање, како би непријатељу пресекли одступницу, посебно у рејону села Кремна. На Мокрој Гори вођене су жестоке борбе са непријатељем који је под притиском јединица НОВЈ одступао ка Вишеграду.

Иако су постигнути запажени резултати, штаб 25. дивизије критички се осврнуо на дејства 19, 16. и 18. бригаде. Основ-

не примедбе на борбени учинак свих јединица биле су да је непријатељ успео да се ослободи притиска наших јединица и одвоји од њих, те је зато наређено енергично *гоњење*. Бригада је замерено да су изводиле слаб маневар, да су поједини команданти батаљона испољили доста спорости и неодлучности у правовременој употреби јединице, као и да су батаљони фронтално нападали, не користећи при том предности које су задобијали *гоњењем*.

Штабу 19. бригаде је замерено да се дуже задржао него што су то изискивали тактички разлози, посебно на јужној страни Ужица. Но, тада је маневарска способност 19. бригаде била знатно ограничена веома лошим метеоролошким условима, многим набујалим потоцима и речицама, те непостојећим комуникацијама на већем делу марш-руте којом је бригада наступала. И саобраћајнице, које су делом коришћене, биле су миниране и зарушене. Бригада је такође имала и доста губитака од прецизне артиљеријске ватре и од минобацача, што је приморало штаб бригаде да поведе више рачуна о правилном кретању и покрету у зони артиљеријске ватре, те да се приликом сваког заустављања сви положаји одмах утврђују и спремају не само за одбрану, већ и за сталне јурише. Управо због тога нису се користили крути положаји и линијски распореди, јер је динамика борбе изискивала стално напредовање:

»Непријатељ нема никаквих офанзивних намера, те као такав не тежи да заузима ослобођена земљишта, већ сви потези непријатеља јесу усмјерени на боље позиције одбране, односно заштите. У борбама са непријатљем наше јединице тежиле су крутом линијском распореду и чврстом држању положаја, а заборавило се оно најбитније у садашњој ситуацији на овом терену, а то је одсјецање непријатељских снага и уништавање непријатеља. Поједине непријатељске испаде не треба одбијати по сваку цену у поједним моментима, а на тај начин само трпити беспотребне губитке без нарочитих успјеха, већ непријатеља треба упуштати између наших снага, постављати се непријатељу јачим снагама на бокове, одсјецати му његове делове и уништавати их!«³⁶⁵

У овим борбама 19. бригада је стекла искуства и у фронталним борбама, нападајући непријатеља који се повлачио. У том одступању кроз Србију, све до преласка Дрине, непријатељ је изгубио близу 30 одсто својих потенцијала, у чему је значајан допринос и 19. бригаде.

³⁶⁵ Зборник НОР, том I, књ. 12, док. 14-27.

Приликом повлачења, немачке снаге ни у једном тренутку нису успеле да консолидују фронт јер су за осигурање приликом напада јединица НОВ ангажовале скоро увек половину својих снага, односно 7 - 8 дивизија. Због ситуације у којој су га са разних положаја тукле јединице НОВЈ и у немогућности да користи већи број комуникација, непријатељ је био приморан да уништава свој ратни потенцијал, а посебно моторна возила за која није имао довољно бензина, као и ратна оруђа којима је недостајала муниција.

С обзиром на даље одвијање ситуације и пребацивање непријатеља преко Дрине у источну Босну, предузете су мере да се река форсира, што у условима зиме и великог водостаја воде и нивоа реке, њене брзине, одсуства већег броја превозних средстава, а и сталног присуства непријатеља, није био нимало лак задатак за све јединице НОВЈ, а посебно за 19. бригаду и њено шестомесечно ратно искуство.

Борци и руководиоци 19. бригаде стекли су драгоцено искуство и одређену сигурност у снагу својих батаљона. Били су свесни тешкоћа које им предстоје, али и поуздани и пуни вере у себе да ће даље задатке извршавати све јаче тукући непријатеља и његове слуге.

То је посебно дошло до изражаја у борбама у источној Босни (29. децембар 1944 - 12. април 1945), које представљају наставак ратних активности 19. бригаде у зимским условима, особито за време чишћења Мајевице од четника и напада на Власницу (29. децембра 1944 - 24. јануара 1945), у време борби у долини Дрине и приликом ослобађања Градачца и Модриче.

Чишћење Мајевице од заосталих четничких група и банди представљало је претраживање планинског терена, у распореду наступног марша са обухватним правцима. Током тих акција било је и борби са већим и јачим четничким јединицама.

То је, заправо било време (прва половина јануара 1945) наглог нарастања и даљег развоја наше НОВЈ, ослобађања и чишћења велике територије, посебно у Србији, и предузетих акција у источној Босни. Јединице НОВЈ све више су предузимале фронтално наступање, на основу планских давања правца и сектора појединим јединицама.

Уместо партизанске тактике, јединице НОВЈ све више примењују нову и савременију тактику.

Партизанска тактика - која се састојала из брзих и еластичних продора, изненађења, удара, и маневара, када се много користио ноћни напад, уз ослањање на конфигурацију терена,

посебно брдско и планинско земљиште - представљала је замену за савремена ратна средства и планирање крупних тактичких и оперативних захвата.

И 19. бригада је, као и остале јединице, наоружана лаким наоружањем и ослобођена гломазног материјала, била често у прилици да изводи и дејства планирана на основу писмених наређења, али и оних, издаваних усмено, у складу са ситуацијом и потребом бојишта и употребе јединице.

Како у 1945. долази до нужних захтева у примени нове тактике, то се њој прилагођавала и 19. бригада, која је по формацији била пешадијска јединица.

То се, у првом реду, односило на организацију везе, фортификацију, организацију ватре у нападу итд.

Пољским утврђивањем, односно применом фортификације, 19. бригада је, нарочито у наступним дејствима, обезбеђивала многе услове, од којих су основни: (1) лако и сигурно маневрисање и заштита живе силе, (2) добри заклони од непријатељеве ватре, чиме су умањивани властити губици, (3) прецизније и ефикасније ватрено дејство властитог наоружања, и (4) повећавање капацитета и ударне снаге јединице у борби, односно у нападу и одбрани.

Одговарајућа пажња посвећена је и организацији службе везе, посебно развијању телефонских линија, ради праћења извођења дејстава и интервенисања у погодним моментима. Поред радио-телеграфске службе, командни кадар је често користио и остале врсте веза (сигнализација, курири, релеји итд.).

»Развој наше борбе створио је потребу и услове и за научно усавршавање војне вештине. И у жеку рата почели су да раде многи курсеви још од раније, а данас се тај рад плански спроводи. Такав војни курс организовала је наша дивизије. На курс је дошло 70 слушалаца, који су вршили дужности секретара, водника, или заменика командира чете... Пред њима је био тежак задатак да науче ратну службу, егзерцир, борбену обуку, наоружање и читање карата. Они су били подједнако одлични борци, али су сад имали да се уче командовању десетинама и водовима. Морали су да се науче скупном раду у саставу крупних јединица у нападу и одбрани, у јуришу и противнападу, да израђују план ватре, распоред оружја у борби, прављење заклона, обезбеђивање у покрету, у месту и многим другим стварима... «³⁶⁶⁾

366) јјз чланка »Војни курс наше дивизије«, лист »Борац«, бр. 1/1945. АVII ТТк 58, рег. бр. 1/4.

Многи десетари и водници управо су се истакли у акцији чишћења терена од четничких група, не само зато што су показивали иницијативу, већ и зато што су задаци увек били добро постављени а борци су их извршавали с *вољом*. Припреме су, такође, биле пресудне, јер су и одлуке команданта бригаде и команданта батаљона биле правилне. Заповести за напад су разрађиване у зависности од времена и ситуације, мада је било доста и усмених наређења, па и измена задатака. Све је то, у ствари, »допринело да су укупни тактички и борбени поступци 19. бригаде били у складу са развојем ситуације«. ³⁶⁷

Када су могућности допуштале, вршене су анализе већег или мањег обима. У то време у штабу 19. бригаде прорађиване су опште примедбе о недостацима у борбама вођеним око Дрине:

»Штабови бригада и дивизија, већим делом, разматрали су ситуацију у оквиру само своје јединице и на основу такве процене доносили су одлуку о ангажовању и степену залагања своје јединице у борби. Ретко се могло видети да неки штаб узима у разматрање и општи главни задатак, те да одлуку донесе повезујући задатак са ситуацијом код суседних јединица. Из овога је произашло неповезано ангажовање јединица скоро на свим секторима. Испољила се стара навика чисто партизанског ратовања, где су поједини штабови мењали или олако схватили своје задатке, не ангажујући се довољно за предвиђено извршење... « ³⁶⁸

Будући да је 19. бригада тада била ангажована на чишћењу терена, штаб је био принуђен да у неким ситуацијама и даље примењује неке елементе партизанске тактике, као што су изненађење, препади, ноћне борбе итд. У исто време коришћени су и нови елементи тактике, од којих су најзначајнији: правилно коришћење надмоћности у наоружању, израда ефикасне концентрације ватре, садејство међу јединицама итд.

У времену од 1. до 15. јануара 1945, док су 16. и 18. бригада водиле борбу код Власенице, а 19. чистила Мајевицу, укупни борбени допринос дивизија износи:

»Убијено је 120 Немаца и 40 четника, рањено је 220 Немаца и 35 четника, заробљен је 1 Немац и 8 четника. Заплењено је 15 пушака, 1 радио-апарат, 1 динамо за радио-станицу; 1.225.000 динара и нешто другог материјала.

³⁶⁷) Оп. цит.

³⁶⁸) рз примедбе о недостацима у борби које је штаб Лужне оперативне групе упутио 16. јануара 1945. штабу 25. и свим потчињеним дивизијама; AVII, к. 1090, рег. бр. 31-1/1.

Сопствени губици ове дивизије износе: 16 мртвих, 110 рањених и 5 несталих другова³⁶⁹⁾.

У условима када је дошло до пребацивања веће групације непријатеља из рејона Сарајева у рејон Власенице, уследиле су измене оперативног плана, па је 19. бригада, уместо за дејства код Брчког, упућена на југ, ради затварања комуникације Власеница - Шековићи - Цапарде - Шврачић. Задатак је извршен упоредо са даљим чишћењем терена од четника, а затим је 19. бригада, 14. јануара, наређено да запоседне положаје код Власенице, коју су наше јединице до тада неуспешно нападале, не могавши да ликвидирају непријатељев гарнизон.

Тога пута примењена је нова тактика - блокада места, уз поступно затварање обруча око концентрације немачких јединица. Борцима је скренута пажња да је у сваком моменту потребна будност, храброст и одлучност.

За извођење напада на Власеницу извршена је концентрација пушкомитраљеза, створене су ударне групе и бомбашка одељења, чији је задатак био брзо продирање у непријатељску линију положаја и ликвидирање главних непријатељевих упоришта и митраљеских гнезда. Била је планирана и ликвидација спољне одбране Власенице.

Од многих разлога због којих у потпуности није успео први напад на Власеницу, штаб 25. дивизије наводи и чињеницу да би дивизија вероватно успела »да ликвидира гарнизон у Власеници, или што је још вероватније, да непријатељу нанесе много теже губитке, да је на овом задатку могла да ангажује и своју 19. бригаду. Али, она је морала да се обрачунава са четничким бандама, које су угрожавале дубљу позадину дивизије³⁷⁰⁾.

Долазак 19. бригаде у рејон Власенице и поседање виталних положаја за напад на гарнизон, изменио је оперативно-тактичку ситуацију у рејону дејстава 25. дивизије, али је истовремено дошло и до ојачања концентрације непријатељевих јединица преко Соколца. Немци су надирали у Власеницу и уз помоћ тенкова успели да се пробију ка Зворнику.

У борбама које су вођене око Власенице, 19. бригада је претрпела значајне губитке: близу 140 бораца и старешина погинуло је на Градини, Селишту, Вуковићу, Орловачи, Барици, Милићима, Кику, Тугову и другим местима.

³⁶⁹⁾ Из релације штаба 14. корпуса НОВЈ од 20. јануара 1945. штабу 2. армије о дејствима у источној Босни од 1. до 15. јануара 1945. Извештај је збирни за све три бригаде, будући да нису сачувани посебни извештаји о борбеном учинку у том периоду.

³⁷⁰⁾ М. Пантелић, н. д. стр. 145.

Један од значајних задатака било је предузимање и мера за тактичко маскирање, а посебно уређивање објеката за одбрану од борних кола:

»Одбрана од борних кола: П.4³⁷¹⁾ - једну препреку за борна кола од протуоклопних пушака поставити на комуникацију Вјеначац - Грбавице - Глумине, у висини свог левог крила. Са једним делом (протуоклопна чета) кретати се заједно са нападним деловима, ради уништења непријатељских тенкова, у случају појаве истих... «³⁷²⁾

Посебно добре резултате борци 19. бригаде забележили су у дејствима на правцу Заклопаче и док су држали сектор Власеница - Нова Касаба. И после тродневних покушаја непријатељу није пошло за руком да се пробије на север.

Премда је непријатељ био опремљен аутоматским оружјем, 19. бригада је примењивала обухватне маневре, нападе, изненађења и постепено напредовала, користећи погодности разуђеног терена који непријатељ није могао да користи.

Постављајући се по дубини на правцу Власеница - Нова Касаба - Дрињача - Зворник, 19. бригада је заједно са 16. и 18. успешно извршавала задатак спречавања продора непријатељевих јединица, уништавајући му виталне делове. Борбена дејства извођена у зимским условима, као у случају немачких скијашких јединица са којима се већина бораца 19. бригаде први пут сусрела, искоришћена су за успела изненађења.

Дејства извођена у долини реке Дрине карактеришу се силином продора технички боље опремљеног непријатеља, који је наступао комуникацијама на којима му је, посебно у свом сектору дејстава, 19. бригада наносила веће губитке. То, ипак, није било одлучујуће за непријатеља, који је, премда трпећи губитке и од осталих јединица НОВЈ, постепено одступао на север, ка Зворнику.

У борбама око Зворника, код Мемића, Краљевића, Скочића, Гуштера, Грбаваца, Бајрамовића, Миљаковића, Млађевца, Кула-Града, Дивича, Горњих Бевања, Дугог Дела, Соколине, Малог Зворника и Нове Касабе, погинуло је близу 170 бораца 19. бригаде. Били су то, до тада, најтежи губици 19. бригаде, посебно у веома тешким борбама код Грбаваца и Бевањске школе.

Упркос многим губицима и потешкоћама које су задесиле бригаду, борбени морал је био на висини. Око 200 бораца и

³⁷¹⁾ 19. српска бригада.

³⁷²⁾ AVII, к. 1090, рег. бр. 49-1.

старешина је промрзло, јер нису имали ни обућу нити пристојну одећу. Дуги маршеви и непрестане борбе полако су исцрпљивале јединицу. Недостајало је муниције, војне опреме и хране. Све то, међутим, није исцрпilo борбени потенцијал бригаде јер су борци и даље јуришали на непријатеља.

После остваривања двоструког циља - извлачење из Дрињаче и пробијање ка Зворнику - непријатељ је отпочео да се сређује и припрема за даље развијање своје операције: пробијање из Зворника. Због тога је дошло до нових покрета јединица НОВЈ и заузимања нових положаја, које је 19. бригада одмах утврђивала. Приликом извршавања задатака утврђивања штаб бригаде је инсистирао на спровођењу наредби,³⁷³ али и на властитом искуству.

Утврђивање је вршено у наступном, одступном и бочном маршу, односно у нападу и одбрани. У наступном маршу, уклањане су мине и све врсте препрека, а приликом одступања постављане су нагазне мине и минска поља, вршена су разна запречавања, рушења путева и мостова итд.

У нападу су извршаване сличне радње, тежило се прављењу бреша у непријатељевом утврђеном систему, рушена су и уништавана митраљеска гнезда и тачке одбране. Исто тако, утврђивао се полазни положај за напад, израђивале су се осматрачнице и преуређивали непријатељски фортификацијски објекти кад год су могли да послуже. У одбрани су, пак, израђивани и солиднији положаји, стваране су јаке препреке, посебно за заустављање тенкова и оклопних кола, а извођено је и сложеније маскирање.

У долини Дрине је до већег изражаја дошло и садејство са другим јединицама 25. и других дивизија, али и са другим родовима, особито артиљеријом, инжињеријом и авијацијом. Садејство се позитивно одразило на укупна борбена дејства 19. српске бригаде.

Артиљерија је, потпомажући дејства 25. дивизије, непосредно омогућавала и 19. бригади њена дејства. Али, на сектору Зворник - Љубовија испољиле су се и неке слабости:

»Сазнали смо да су ваши делови тучени данас и јуче од артиљерије. Кривица је била више до наших пешадијских команданата и обавештајне службе, који су давали нетачне податке о циљевима.

Ми ћемо тежити да се артиљерија постави тако, да може тући Арињачу као најосетљивији део сектора. ..

373) »упут за употребу пионирских јединица«, AVII, к. 1093, пер. бр. 3-1/1.

Тешкоће су у помањкању горива, слабог возног парка и помањкања муниције. Она артиљерија која је са сточном вучом биће онеспособљена за брзо пребацивање, с обзиром да стока ништа не добија јести»³⁷⁴⁾

На простору Вјенацац - Чоловник наша артиљерија је добила задатак да туче противника, те да обезбеђује дејства наших бригада:

»П. 1³⁷⁵⁾ повезаће се телефонским путем са јединицом С. 1³⁷⁶⁾ на Перуники. Ова веза треба да се подигне најдаље до 10. о.мј. до 24 часа.

П.4.³⁷⁷⁾ упутиће нам поред овог и 4 курира на коњима!»³⁷⁸⁾

Непосредно садејство са артиљеријом 19. бригада је остварила 2. фебруара 1945. код Малог Зворника:

»Пољска батерија дејствује на непријатељске положаје у више наврата уз корекције, које су добијене од пешадијског осматрача 19. бригаде!»³⁷⁹⁾

За садејство са авијацијом из састава Ваздухопловства НОВЈ вршено је обележавање сопствених линија:

»У случају наиласка наше авијације извршите обележавање ваших линија црвеним платнима!»³⁸⁰⁾

Борбена дејства Ваздухопловства НОВЈ допринела су остваривању задатака које су добијале наше јединице. Тако је за сектор напада 25. дивизије 10. фебруара истакнуто:

»Наша артиљерија са десне обале Арине успјешно је тукла положаје Каракаја - Чолопек, а наша авијација, поред непријатељских положаја у току 10. о.мј. тукла је и положаје П.1. и положаје VI пролетерске бригаде на сектору Мали Зворник - Влашке Њиве.

Непријатељски авион је 10. о. мј. бацио и летке... «³⁸¹⁾

Период одмора који је 19. бригада добила после 40-дневних тешких борби искоришћен је за даље борбено јачање је-

³⁷⁴⁾ Објашњење штаба 22. дивизије од 5. фебруара 1945. штабу 25. дивизије о ситуацији на сектору Зворник - Љубовија, AVII, к. 272/A, рег. бр. 2 - 12.

³⁷⁵⁾ 25. српска дивизија.

³⁷⁶⁾ 22. српска дивизија.

³⁷⁷⁾ 19. српска бригада.

³⁷⁸⁾ Из заповести штаба 3. корпуса НОВЈ од 10. фебруара 1945. штабовима 25. и 38. дивизије за напад на немачке снаге на простору Вјенацац - Чоловник, Зборник НОР, том IV, књ. 33, док. 19.

³⁷⁹⁾ Из операцијског дневника штаба 22. дивизије; Оп. цит. док. 104.

³⁸⁰⁾ Из наређења штаба 2. армије НОВЈ од 6. фебруара 1945. штабу 25. НОУ дивизије о стављању под команду штабу армије и затварању правца Зворник - Козлук, Зборник НОР, том. IV, књ. 33, док. 38.

³⁸¹⁾ Из извештаја штаба 3. корпуса НОВЈ од 11. фебруара штабу 2. армије о ситуацији на сектору Дрињача - Зворник - Козлук, Оп. цит. док. 65.

динице. Увежбавани су тактички поступци јединице у нападу. Главни непријатељ је тада био - тифус, од кога је у болници у Тузли настрадало преко 30 бораца бригаде.

Борбе за ослобођење Градачца и Модриче карактеришу силаина удара предузиманог на јачег непријатеља и стални јуриши, при чему су већи успеси смењивали мање неуспехе. Али, циљ је увек био оствариван: сваког дана број непријатељевих војника се видно смањивао, а његова ратна техника је временом све више постајала неупотребљива и мање коришћена. Немачке јединице нису биле више тако моћне као некад: били су то разбијени делови којима су, исто тако, разбијене усташке и четничке банде обезбеђивале извлачење на запад.

Посебно тешке борбе вођене су на положајима код Дугих Њива, који су били најбоље утврђени одбрамбени положај непријатеља, а тригонометар 618. најизразитији тактичко-топографски објекат на Требави. После предузетог јуриша, 19. бригада је ликвидирала то упориште.

Борбе за ослобођење Градачца (11. марта 1945) и Модриче (13. марта) изискивале су многе жртве. Код Модриче, Копривне, Скугрића, Дугих Њива, Градачца, Румке, Брћана, Вучковца и Зелиње погинуло је преко 30 бораца 19. бригаде. Број убијених противничких војника био је три пута већи.

После извесног стабилизовања фронта у источној Босни, које је искоришћено и за реорганизацију и пренаоружавање бригаде, борци су успешно извршили постављени задатак-активно дејство испред линије фронта и изненадни напад на најосетљивија места противника. Истичу се јуриши на Гаревац (16. март - 12. априла 1945), који су уследили после успешно завршених акција чишћења на Требави.

У борбама које су предстојале против јачег непријатеља, утврђеног у Гаревцу, 19. бригада је наишла на врло снажан и јак отпор непријатеља. Већ од 17. марта било је много губитака: 5 погинулих и 10 рањених; 18. марта - 27 погинулих, 30 рањених и 36 заробљених бораца. Упркос губицима, 19. бригада је извршавала задатак под геслом да без наредбе нема одступања.

Борбене акције су извођене даноноћно. То је изискивало не само велику физичку, већ и психичку издржљивост. Уз велики борбени морал, 19. бригада је непријатељу наносила тешке губитке: 28. марта у вишечасовној борби непријатељ је имао 21 погинулог, а бригада - 11. Пети април био је изуз-

етно тежак за бригаду - изгубљено је 23 борца, док је 58 било рањено. Десетог априла, пред Гаревцем, пало је 13 бораца, а 18 је рањено.

За разлику од претходних борби, у којима су акције извођене углавном на брдско-планинском земљишту, период од 18. априла до краја рата карактеришу борбене активности на равничарском пределу, у долини реке Саве. То је време када су јединице Југословенске армије приводеле крају своје нападне операције и када је 19. бригада на свом оперативном подручју имала крупне обавезе и напоре. То се одмах осетило у нападима на Оцак и Влашку Малу (18 - 28. априла 1945), а посебно у завршним акцијама и борбама вођеним у самоборској котлини и за Самобор.

И у овим борбама изгубљени су драгоцени животи: код Гаревца, Чардака, Лединида, Јакеша, Оцака и Влашке Мале погинуло је близу 60 бораца и руководилаца бригаде.

У последњим бојевима бригада је наносила непријатељу далеко веће губитке него раније. Непријатељ је пружао отпор из очаја и с јединим циљем да спасе властити живот. Задојен погрешном идеологијом, нарочито квислиншке јединице, преуређивао је школе, цркве, куће за становање итд. у тврди систем одбране, посебно у Гаревцу, Влашкој Мали и Оцаку. Торњевци цркава служили су као осматрачнице и митраљеска гнезда, а све зграде, повезане системом бункера, као тврди објекти. Ипак, и у таквим условима, непријатељ је трпео велике губитке: 24. априла борци бригаде убили су 125 непријатељских војника, а велики број заробили; 28. априла убијено је и заробљено 165 противничких војника.

Ратни окршаји вођени у самоборској котлини и за Самобор показали су, пре свега, да је 19. бригада чврста и хомогена јединица, борбено искусна, са искусним штабом и командантом. Јединица је одисала високим борбеним моралом, не само из сазнања да је ратним страхотама дошао крај, него због поноса што су борци својим личним залагањем и учешћем допринели у завршним операцијама слободи своје земље.

У исто време, били су свесни да у тек ослобођеној Југославији предстоје нове обавезе.

Допринос 19. бригаде значајан је и са тог становишта. Од самог почетка бригада је неговала братство и јединство, учвршћивала револуционарне тековине народноослободилачког рата, јер су се у бригади борили борци из скоро свих крајева Југославије: Срби, Хрвати, Словенци, Муслимани, па и борци из Совјетског Савеза.

»Нашу дивизију су братска осећања према осталим народима наше земље понела у борбу свуда и на сваком месту, где то захтевају интереси нашега народа. Ми знамо да је судбина народа Србије неразлучиво повезана са судбином свих осталих народа Југославије. Но, ми смо овде доживели у Босни да се раме уз раме, у рову један крај другог, заједно са братским борцима Србима, Хрватима и Муслиманима боримо против Немаца и издајника. Несумњиво да овај догађај значи нов прилог у учвршћењу идеје братства и јединства која прожима срца бораца... «³⁸²⁾

Деветнаеста српска бригада водила је борбе против свих врста непријатеља и квислинга који су се налазили на њеном оперативном подручју или на правцима удара и напредовања. Непријатељ је био професионални војник, обучен да се бори у свим условима, материјално обезбеђен и добро наоружан. Јединице противника биле су извежбане, са довољно ратног искуства, што им је, уз коришћење борбене технике и фортификацијски добро уређених одбрамбених положаја, давало преимућство практично у свему, осим у борбеном моралу, патриотском духу према слободи и љубави за родни крај, али и за целу Југославију.

У топличко-јабланичкој операцији (10. јул - 6. август 1944) 19. бригада је успешно ратовала против делова бугарске 27. и 29. пешадијске дивизије, делова немачког 5 пука за осигурање железнице и тенковских група из 12. самосталног немачког тенковског батаљона. Главне четничке снаге биле су из састава 4. групе јуришних корпуса, 2. косовског корпуса, делова Српске државне страже и Српског добровољачког корпуса. Непријатељ је био наоружан и артиљеријом, а повремено су његове нападе подржавали и авиони из ојачане бугарске ваздухопловне ескадриле.

За време борби у источној Србији (6. август - 7. новембар), посебно од Бесне Кобиле до Бољевца (6 - 25. августа), оштрица напада била је уперена против бугарских граничних јединица, односно делова пука за обезбеђивање железничких комуникација и делова бугарске 22. пешадијске дивизије. И у том крају оперисали су четнички јуришни корпуси. V наступању према Дунаву (26. август - 30. септембар) пред 19. бригадом су биле елитне немачке јединице, од којих је чувена била 1. брдска дивизија, под командом генерала Ханса Фел-

382) Из ч л а н к а »Наша дивизија«, лист »Борац«, број 1, AVII Шк. 58, рег. бр. 1/4.

бера, као и 4. пук Српског добровољачког корпуса. Тада су се на војишту источне Србије налазила и два пука по злу чувене дивизије »Брандебург«, један пук Руског заштитног корпуса, четници из Млавског и Књажевачког корпуса и друге немачке и квислиншке јединице. Приликом борби у долини Пека и Млаве (1. октобар - 7. новембар) 19. бригада је успешно одолевала деловима немачке групе »Фишер« (1. и 2. пук дивизије »Брандебург«, делови 749. пука 117. немачке ловачке дивизије) и делова групе »Groth« (делови 1. брдске дивизије и других немачких јединица опремљених артиљеријом и тенковима).

У долини Ибра и Западне Мораве (8. новембар - 19. децембар 1944) било је доста разбијених и неорганизованих четничких јединица, елитних немачких јединица и немачке јединице из групе армија »Е«, које су се повлачиле из Грчке. У западноморавском полукругу налазиле су се снаге немачког 34. армијског корпуса, од којих су најјачи били 13. и 14. СС ловачки пукови, 7. СС »Принц Еуген« дивизије, 1001. тврђавски батаљон, делови немачке 104. ловачке дивизије итд. Јединице из групе армија »Е« стално су јачале и бројчано и у погледу ратне технике. У долини Западне Мораве налазиле су се и непотпуне немачке дивизије - 117, 297, 104, »Принц Еуген« и 1. алпска дивизија. Јединице су имале веома слаб морал тако да су немачки војници отпочели да убијају своје официре.

За борбе у источној Босни (29. децембра 1944 - 12. априла 1945) карактеристично је да су немачке јединице трпеле поразе, али су настојале да ту одрже јака упоришта и тиме да заштите бок својих јединица које су се налазиле између Саве и Дунава, на сремском фронту. У том делу земље налазиле су се немачка 21. »Скендербег« дивизија, немачка 963. тврђавска бригада »Klotz«, 12. усташко-домобранска дивизија и главнина четничких јединица Драже Михаиловића. У чишћењу Мајевце од четника (29. децембар - 24. јануар) главни противник 19. бригаде биле су разбијене четничке јединице, које су се повукле из Србије. У нападу на Власеницу, 19. бригада је водила борбе против немачких снага 27. пешадијске дивизије, снага које су се утврдиле у граду (бригада »Klotz« и три кажњеничка батаљона 999. посадне дивизије) и предњих делова немачке 22. пешадијске дивизије. Исте снаге налазиле су се и у долини Дрине (25. јануар - 17. фебруар 1945), покушавајући да се пробију на север. Приликом извођења борбених акција за ослобођење Градачца и Модриче (5 - 15. март 1945) главне непријатељске снаге биле су усташко-домобранске јединице 12.

хрватске дивизије, зелени кадар и разбијене четничке банде, а касније, на фронту 25. дивизије према Босанском Шамцу и јаке немачке снаге и делови белогардејских јединица. У нападу на Гаревац (16. март - 12. април) отпор су пружале јаке утврђене усташке јединице, четници и зеленокадровци, делови немачке 22. пешадијске дивизије, 104. ловачке и 117. пешадијске дивизије.

У завршним операцијама за ослобођење земље, 19. бригада је водила борбе у долини Саве (18. април - 15. мај 1945), учествујући заједно са осталим јединицама Југословенске армије у гоњењу немачких снага из већ разбијених немачких дивизија (22. и 117. пешадијска), знатних усташких снага које су браниле Озак и Влашку Малу и четничких и усташких снага које су покушале, али нису успеле, да омету форсирање реке Босне, Врбаса, Сене и Саве, све до самоборске котлине. Ту је 19. бригада водила последњи бој, а затим је била ангажована на чишћењу терена и заробљавању усташко-домобранских војника и јединица, посебно из »Црне легије«.

У свим тим окршајима, од формирања до ослобођења, борци и војно-партијски руководиоци 19. српске бригаде носили су противнику велике губитке.³⁸³⁾

У борбени учинак 25. српске дивизије уграђени су доприноси 19, 16. и 18. бригаде. У 1944. години убијено је 2.100 непријатељских војника, а преко 1.000 је заробљено, а у 1945. - 2.959 убијено, 3.382 рањено и заробљено 3.964 војника. Борци 19, 16. и 18. бригаде запленили су велики ратни плен, наоружање, војну опрему, храну и други материјал:

»Од ратног и осталог материјала дивизија је запленила од непријатеља и то:

У 1944. години: 2 тенка, 4 бацача, 90 пушкомитраљеза, 650 пушака, 40 кола разне муниције и хране, 2 флака, 10 кола муниције за флак, 2 аутомобила и 9 камиона. Упиштепо је: 1 локомотива, и 20 вагона хране, која је понета за Немачку. Заплањено је 1.000 литара бензина.

У 1945. години: заплешено је 7 топова, 9 тешких бацача, 16 лаких бацача, 29 тешких митраљеза, 152 пушкомитраљеза, 3.245 пушака, 107 пиштоља, 62 стројнице, 2 противтенковске пушке, 68 противтенковских песница, 6 авиона, 19 сигналних пиштоља, 150 сандука бомби, 51 сандук тромблонских бомби, 4 сандука запаљивих флаша, 175 сандука артиљеријске муниције.

³⁸³⁾ Будући да није сачувана комплетна архива, аутор није успео да синтетиче укупни борбени допринос 19. бригаде, чиме се њихови остварени крупни ратни успеси ни најмање не умањују.

дије, 60 вагона авионских бомби и експлозива, 119 нагазних мина, 4.083 мине за бацаче, 984.00 метака за пушку, 14 сандука ракета, 11 аутомобила, 9 камиона, 6 приколица, 14 мотоцикла, 40 бицикла, 91 кола, 241 коња, 12 волова, 4 радио-станице, 1 покретна електрична централа, 9 телефонских централа, 65 телефона, 62 км кабла, 5 радио-апарата, 2 мотора за пуњење акумулатора, 7 понтонских чамаца, 8 сандука санитетског материјала, 67 шаторских крила, 597 ћебади, 635 шињела, 700 пари одела, 282 пара ципела, 30 пари чизама, 210 пари веша, 230 ранаца, 200 порција, 13 седала, 6 писаћих машина, 4 шиваће машине, 4 двогледа, 1 артиљеријски двоглед, 6 сандука разног материјала, 77 гвоздених кревета, 36 казана, 5 вагона пшенице и 16 магацина хране!³⁸⁴⁾

Илустративни су подаци борбеног учинка 19. српске бригаде, који само у времену од 5. априла до 1. маја 1945. износе:
»Избачено је из строја 2.007 непријатељских војника и официра и то: 364 убијено, 418 рањених и 1.225 заробљених.

Заплењено материјала: 1016 пушака, 20 пиштоља, 32 пушкомитраљеза, 9 стројница, 5 тешких бацача, 4 лака бацача, 8 тешких митраљеза, 2 противтенковска топа 37 мм, 17 резервних цеви за митраљезе, 90.200 метака, 194 гранате, 422 мине за бацаче, 26 нагазних мипа, 2 сандука ракета, 488 ручних бомби, 3 двогледа, 180 реденика, 24 плехане кутије за муницију, 52 кола, 106 коња, 8 волова, 20 шаторских крила, 10 км кабла, 101 цак жита, 4 вагона пшенице, 1 радио-станица, 1 помоћна радио-станица, 3 сандука санитетског материјала, 22 казана, 2 магацина хране и пионирског материјала, 1 камион, 2 мотоцикла, 1 покретна електрична централа, 200 литара нафте, 100 литара гаса и један сандук непријатељске архиве!³⁸⁵⁾

Највећи борбени учинак борци 19. бригаде остварили су од 19. до 24. априла:

- 19. априла: избачено из строја 682 непријатељска војника (убијено 22, заробљено 558, рањено 102), а заплењено: 1 противколски топ 37 мм, 1 баца 81 мм, 1 тешки митраљез, 15 пушкомитраљеза, 3 стројнице, 10 пиштоља, 490 пушака, 50 мина за бацаче, 170 ручних бомби, 18.000 метака за пушку, 2 магацина хране;

³⁸⁴⁾ Из извештаја штаба 25. дивизије штабу I. армије од 11. јула 1945; Архив VII, к. 1090, рег. бр. 1-1/5.

³⁸⁵⁾ Чланак »Резултати борбе 19. бригаде у времену од 5. априла - 1. маја«, »Борац-Вести«, бр. 34, од 15. маја 1945, AVII Шк. 58, рег. бр. 17/4. Из упоредних учинака 25. дивизије и 19. бригаде види се да многи резултати бригаде нису ни узети у обзир.

- 20. априла: избачено из строја 470 (од чега заробљено 320), а заплењено: 350 пушака и 20.000 пушчаних метака, по један бацач од 82 мм и тешки митраљез, 8 пушкомитраљеза, 1 камион, 2 мотоцикла, 1 покретна електрична централа итд;

- 21. априла: избачено из строја 159 војника (од чега убијено и рањено 59), а заплењено: 96 пушака и 5.000 метака, 300 ручних бомби и другог материјала;

- 24. априла: избачено из строја 197 (од чега убијено³⁸⁶, 167, а рањено 30), а заплењено веома много ратног плена.³⁸⁷

Ево, какви су резултати постигнути приликом борби 19. бригаде код Поточана:

»Јединице 19. бригаде после жестоких борби избациле су непријатеља из села Поточана. Према првим приспелим извештајима заробљено је 12 усташа, 120 их је убијено, а заплењено је: 1 топ противколац К.37 мм и 400 граната за њега, 3 тешка митраљеза 'брџа' и преко 10 кола разне муниције!³⁸⁸

Из борби за ослобођење Модриче:

»Јуче поподне су 16. и 19. бригада, после жестоке борбе, на јуриш ослободиле Модричу.

Непријатељ је претрпео следеће губитке: 28 мртвих, 59 рањених и 31 заробљен. Заплењено је: 2 бацача 82 мм, 2 митраљеза, 2 противтенковке, 67 пушака, 2 радио-станице, 65 сандука муниције, 251 мина за бацач, 51 кола, 93 коња, 8 волова, 2 писаће машине, 101 цак жита, 4 вагона пшенице и много санитетског материјала и осталог ратног материјала. Ово су резултати 19. бригаде, од 16. ћемо накнадно објавити!³⁸⁹

У времену 1 - 15. маја 1945, када су 19, 16. и 18. бригада извеле два већа напада (на јужну спољну одбрану Загреба и сам град, односно на самоборску котлину и Самобор), када је заузета територија између Купе и Саве, Загреб и Самобор са околином, укупни борбени допринос 19. српске бригаде био је још већи.

Судбину бораца и војно-политичких руководилаца 19. бригаде делили су и интенданци и припадници санитетске службе.

386) у »Списку ратног плена 19. бригаде из борбе са усташама 24. IV 45«, AVII к. 1094, рег. бр. 13-3/2, руком је дописано да је било 184 мртвих усташа и 60 рањених, што се разликује од приказаног броја избачених из строја из извештаја 25. дивизије, AVII, к. 1090, рег. бр. 1-1/5.

387) Списак ратног плена садржи 56 ставке и 3 додате руком.

388) из чланка »Такмичећи се, наше јединице уништавају последње остатке опкољених усташа«, »Борац-Вести«, бр. 21, од 26. априла 1945, Шк. 58, рег. бр. 15/4.

389) Чланак »Вести из наше дивизије«, »Борац-Вести«, бр. 7, од 10. априла 1945, Шк. 58, рег. бр. 7/4. Последња реченица дописана је руком у редакцији билтена.

За све време рата интендантска служба вршила је одговорно своје задатке и обавезе. Но, њихов рад скоро у свакој прилици наилазио је на тешкоће које су, срећом, успешно решаване, сарадњом са народом или органима народноослободилачке власти. У многим крајевима кроз које је бригада пролазила народ је био изложен пљачкама од стране окупатора и квислиншких јединица. Земља је била порушена, усеви уништени, многе њиве незасејане. Али, и у таквим условима, народ је одвајао од својих уста и давао храну својој, народној војсци.

Са народом је увек успостављан добар однос. Борци никада нису непотребно узимали храну ни друге потрештине од народа. Све је било у духу договора са народноослободилачким одборима, што је претходно било регулисано.

Интенданци су се трудили да задовоље потребе јединица колико су то омогућавали услови и нередовни извори снабдевања. Ситуација се знатно побољшала када су у бригади отпочеле да функционишу интендантске јединице, нарочито после неколико попуна. Интенданци су живели правим животом јединице, ратовали на свој начин, маршевали с бригадом и њеним батаљонима, учествовали у такмичењу које је организовано у бригади:

»Интендантура ни најмање не заостаје. Заменик интенданта, друг Тиса, заузет је скупљањем хране. Стално је окружен члановима народноослободилачког одбора, којима објашњава и доказује да се храна има скупити што пре, како другови на положају не би оскудевали. Друг Ђата се опружио по свом шињелу на трави, нешто шпарта и пише. Извештаји морају на време бити достављени. Нате не смеју ни у длаку изостати иза осталих другова, који се свим силама труде да пожеју што боље резултате!«³⁹⁰⁾

У време када су јединице оскудевале, интенданци су налазили начина и могућности да помажу и народ, чиме су на делу потврдили да је наша војска истински - народна:

»Сељаци села 'Н' нису имали запрежне стоке да узору своју земљу. Стога је интендантура наше 19. бригаде упутила 17 пари волова са потребним бројем другова, који ће узорати сељацима земљу.

Батаљони ове бригаде нису хтели да изостану па су и они упутили 8 пари волова, са потребним људством, у исто село.

390) Из чланка »Такмичење кроз наш батаљон«, лист »Омладина« трећег батаљона, AVII Шк. 58, per. бр. 46/4.

19. бригада поклонила је једну краву музару једној сељанки у селу 'Н' која има петоро мале деце, а мужа су јој убиле усташе!³⁹¹

Санитет у 19. српској бригади стасавао је заједно са бригадом. Непосредно по формирању бригаде у свакој чети је два до три друга или другарице било задужено да пружају прву помоћ, будући да су неискуство у рату и младост доприносили честом рањавању бораца. У бригади је било и доста студената медицине, који су знања стечена на факултету користили током борбених дејстава. Они су помагали и у тежим случајевима рањавања или збрињавања рањеника.

У прво време функцију референата санитета у батаљону вршиле су особе које су биле задужене за тај посао. После формирања бригадне болнице и постављања референата бригаде, ратни санитет почиње све више да се устаљује у својој функцији.

Као и у осталим јединицама, и у 19. српској бригади недостајало је санитетског материјала и опреме. Ипак, до њих се долазило на начин уобичајен у току НОР-а: заплена од непријатеља, реквизиција, снабдевање из градских апотека или од савезничке помоћи. Ратном санитету 19. српске бригаде поговарала је срећна околност да је приликом заробљавања једног бугарског батаљона у рејону Соко-Бање јединици било омогућено не само да формира своју трупну комору, већ и да се снабде већом количином санитетског материјала.

У рату, из сваке акције, многе другарице су израстале у искусне болничарке. Бурђа, Катица, Бојка, Љубица, Гордана, Боба, Даринка, Мара, Кока и друге јуришале су заједно са борцима и као нежне сестре извлачиле их, превијале, чистиле, умивале, појиле, упућивале им речи утехе.

Др Воја Стојановић, хирург, спасио је на стотине младих живота, вршећи хуману и људску дужност, као што су то чинили и остали лекари, Миодраг Маринковић, Бранислав Стефановић, Миливој Станковић, др Бели, др Атлас и други. Високу хуману свест изразили су и студенти медицине, борци 19. бригаде Гордана Живановић, Мића Кујунџић, Милутин Ратковић, Чедомир Пауновић и многи други.

Непосредно по формирању бригадне болнице велику помоћ је пружила др Маша Живановић, лекар, стара 54 године, која је заједно са ћерком Горданом, студентом медицине, до-

391) Из чланка »Такмичење кроз бригаде«, »Борац-Вести«, бр. 14, од 18. марта 1945, Шк. 58, рег. бр. 11/4.

шла у 19. бригаду. Залагала се свим срцем и душом, и због топлине коју је пружала свим борцима рањеници су је звали мама.

Санитет 19. бригаде, током рата, имао је пуну захвалност рањеника. Референти санитета 25. дивизије похвалили су ударничку групу дедедикуланата, коју су чинили: Ратомир Вишњић, Светислав Михајловић и Михајло Борђевић. За пример у бригади истакнута је болничка група 3. батаљона: Ивко Миливојевић, Јарослав Петровић и Милентије Перић, као и Бојка Буцало, батаљонски референт санитета, и њен помоћник Богдан Кнежевић, који су највише допринели успесима које је остварио санитет у омладинском батаљону.

Медицинско-санитетско особље је у свакој прилици, у покрету, јуришу, борби, делило судбине бораца и јединица. У ситуацији када су борци јуришали, или се борбена ситуација мењала врло брзо, болничари су, под кишом метака, прикупљали рањенике или им указивали потребну санитетску помоћ на лицу места.

Посебне напоре исказали су санитетски органи у време владања тифуса. Санитетско-медицинско особље одмах је предузело превентивне мере, те спречило да се епидемија даље шири и сведе на нужне оквире.

Заједно са борцима и санитетски кадар је стицао ратно искуство. Само захваљујући њиховима изузетним напорима, иако се оскудевало у кадровима, спасени су многи тешки рањеници, а лакшим је одмах указивана прва помоћ. После сваке акције болничари су вршили преглед бојишта и најтеже рањенике упућивали у болницу.

У 19. бригади било је доста теже и лакше рањених бораца. Неки су умрли у болницама, доста њих је отпуштено кућама, а један број реконвалесцената се, мада није морао, вратио у бригаду. Било је то својеврсно признање целој јединици, али и болничарима.

Поред помоћи коју су указивали својој јединици, болничари, односно санитетско особље, пружали су здравствену заштиту и народу, лечили га и указивали како треба спроводити хигијенске мере заштите:

»Санитетски вод III батаљона 19. бригаде такође пружа помоћ народу. Поред тога што у својој амбуланти превија и лечи борце, исто тако превија и лечи цивиле. Сада је на лечењу један сељак, а много њих долази на превијање!»³⁹²

392) Из чланка »Помоћ народу«, »Борац-Вести«, бр. 37. од 17. Маја 1945 AVII Шк. 58/ рег. бр. 19/4.

»Санитет при Штабу 19. бригаде у времену од 12. до 17. о.м. одржао је тродневни курс са четним хигијеничарима и исте оспособио за ту дужност. Курс је посећивало 18 бораца.

Прегледано је 30 грађана Модриче, којима су дати лекови и савети. Да би се грађанима скренула пажња на опасност од заразних болести, а нарочито да би се потпомогли у борби против пегавца, исписано је 16 парола на видним местима. Хигијенска екипа извршила је преглед станова и обележила оне куће у којима се налазе болесни од пегавца. Испарила је 12 таквих домова, извршила преглед 18 бунара, од којих је 3 огласила неупотребљивим. Затрпала је 38 нужника, а исто толико ископала нових.

Предузето је организовање здравственог одбора при Команди места у Модричи. Одржан је састанак са новооснованим одбором и дате су му директиве за даљи рад.

18. априла извршена је дезинфекција 6 кућа. Испарено је 25 цивила у чијим кућама влада пегави тифус. Ископано је 6 нових нужника, а 6 старих затрпано. Превијена су 2 цивила, а 1 грађанка прегледана. У јединицама је прегледан 71 друг. Испарено је 39 пари одела, 36 другова искупано и запрашено, а 83 обријано!³⁹³¹

Велику помоћ у даљем оспособљавању санитетског кадра пружали су санитетски курсеви. Први санитетски курс је одржан у Јеку топличко-јабланичке операције, а касније и други. На курсу који је организован у Градачцу, а настављен маја 1945, оспособљено је 25 хигијеничара и 43 болничара у дивизији. Међу њима је било 27 другарица. На сваком курсу увек је био остварен главни циљ - теоријско и стручно оспособљавање слушалаца за добре болничаре.

После повратка у 19. бригаду, полазници курса су стекли основна знања о предузимању хигијенских мера, о заразним болестима и како их спречити, о разним врстама санитетских интервенција и основна знања из анатомије човечјег тела и ратне хирургије. Као и остали полазници курса, и болничари 19. бригаде постигли су добре резултате, а многим је обећано да ће бити упућени и на виши санитетски курс.

Најбољи успех на курсу постигли су другарица Љиљана Мариновић и друг Миодраг Триковић, инструктор I кружока, који је у делини био одличан.

У свим борбама, од формирања јединице до ослобођења, 19. српска бригада имала је следеће губитке:

³⁹³¹ Чланак »Из 19. бригаде«, лист »Борац-Вести«, бр. 19. од 24. априла 1945; AVII Шк. 58, реб. бр. 13/4.

- Војни и политички руководиоци: 50, од чега: командант батаљона - 1, политички комесар батаљона - 1, заменик политичког комесар батаљона - 1, командир чете - 8, заменик командира чете - 1, комесар чете - 11, заменик комесара чете - 1, командир вода - 4, политички делегат вода - 5, водника - 16 и обавештајних официра - 1;

- Борачки састав: преко 1.100 или скоро сваки четврти припадник јединице.

О борбеном путу 19. српске народноослободилачке ударне бригаде, командант Мирко Бујаковић каже:

»Од формирања, до завршних борби, борци и руководиоци 19. српске бригаде водили су свакодневне, тешке и исцрпљујуће борбе. Од Топлице до Самобора напредовали смо успешно, борећи се против елитних немачких јединица, добро наоружаних и опремљених бугарских трупа, против подлих четничких група и најкрвавијих усташа - црнокошуљаша Францетићеве легије. Борци су храбро јуришали, водећи често и борбе прса у прса, како на отвореном терену, исто тако и у рововима и непријатељским утврђењима и бункерима.

Маршевало се много, по сваком терену, ноћу, зими, по непроходним стазама, верали се планинским ланцима. Бригада је током марша преваљала преко 2.000 км, у најчешћем броју случајева без прописне одеће и у поцепаној обући.

Бригада је нанела непријатељу знатне губитке: убијено је око 1.500, а заробљено близу 2.000 непријатељских војника и официра. У тим борбама пало је 50 наших најбољих војних и политичких руководилаца и преко 1.100 бораца. Велики број бораца и старешина је рањен, са већим или мањим процентом инвалидитета, а део бораца је настрадао од тифуса. Услед јаке зиме 1944/45. у бригади је било много прозебних, тако да је близу 100 бораца умрло од исцрпљености.

Борбена искуства стицала су се у сваком боју, приликом напада на мања или већа места, разна утврђења и уређених положаја. По цену властитог живота борило се на разноликом терену. Морам да истакнем да би наша бригада имала и мање губитака, да смо одмах по формирању бригаде формирали и обавештајно - извиђачку службу са одговарајућим јединицама, која би благовремено прикупљала податке о непријатељу, његове намере, кретање, циљеве и систем утврђења - уређења положаја. Ово потврђује чињеница да смо далеко

веће успехе и са мање губитака у борбеним дејствима постигали када смо формирали обавештајно - извиђачку службу.

На постизање још већих успеха у борбама против непријатеља утицали су и следећи фактори:

- бригада је непосредно по формирању, односно и у току самог формирања, водила веома тешке борбе са десетоструко надмоћнијим непријатељем, било у нападу, одбрани или повлачењу;

- у појединим фазама дејстава 19. бригада је имала доста велики број бораца, па чак и позадинско-снабдевачке јединице, са којима је било доста тешко изводити брзе и изненадне маневре и покрете у току самих борбених дејстава;

- као доста млада јединица, са скоро 80 одсто бораца који нису имали никакво борбено искуство, па самим тим ни потребну прекаљеност у бојевима, и није мога да оствари пуне ефекте у дејствима на већа и мања насељена места, током борби у градовима на утврђене положаје;

- незнање коришћења природних и вештачких заклона, као и подешавање заклона за што бољу употребу властитог ватреног наоружања, узајамно потпомагање ватром и покретом, одржавање везе, извиђање земљишта и непријатеља, итд. утицало је такође на смањени борбени ефекат.

Бројно стање бригаде, од формирања до краја рата, кретало се у различитим фазама од 300 - до преко 4.000 бораца и руководилаца:

- у I фази, од 12. јуна до октобра 1944: око 300 - 600;

- у II фази, од краја октобра до краја децембра 1944, тј. до преласка у источну Босну, после попуне са шире територије Петровца, Мајданпека, Кучева, Пожаревца, итд. бројно стање је било 4.165;

- у III фази, када је 19. бригада водила борбе на просторији Краљево - Чачак - Ужице - Дрина, бројно стање је износило 3.700 бораца и руководилаца,

- у IV фази, после преласка преко Дрине, за време борби на просторији Власеница - Козлук - Зворник, односно све до марта 1945, бројно стање је због губитка, опало на 3.200, и

- у V фази, од марта до маја 1945, у борбама у долини горњег тока Босне и Саве, од Градачца до Самобора, бројно стање је износило око 1.800 бораца и руководилаца.

У року од два месеца бројно стање је драстично смањено, због следећих узрока:

- доста губитака (погинулих, рањених и болесних) у борбама у V фази;
- извештај број реконвалесцената и отпуштених;
- доста разних прекоманди у друге јединице, и
- већи број упућивања на разне курсеве и специјализације-

Иако је имала доста губитака, па и недовољно ратног искуства, борбени допринос 19. српске бригаде може се равнати са успесима које су остваривале друге ударне бригаде, које су далеко раније биле формиране од наше. Зато се основни успеси 19. српске бригаде огледају у следећем:

- сви задаци су извршавани у суштини врло добро, с обзиром да су непријатељу наношени значајни губици, како у људству, исто тако и у материјалу. Један од карактеристичних показатеља јесте борба за поновно освајање и ослобађање Модриче и Градачца. Исто тако велики успех представљају и борбе у међуречју река Босне и Саве, посебно у времену од 5. априла - 1. маја 1945. када је наша бригада избацила из строја преко 2.300 непријатељских војника и официра. Том приликом је заплењен и велики ратни материјал;

- у троуглу река Босне и Саве и планине Вучјака, око Влашке Мале и Поточана, према првобитним проценама обавештајне службе, било је 2.000 - 2.500 усташа. После изузетно великих губитака усташа, 15. маја 1945. је процењено да их је у овом делу земље било још око 3.000 више. Удруженим дејством Ваздухопловства ЈА, 16. муслиманске, 19. бирчанске, 20. романијске и 14. бригаде 53. дивизије и Посавско-требавског одреда ликвидирана је, у периоду до 25. маја и ова заостала усташка групација;

- изузетно јака усташка формација управо истиче улогу коју је на себе примила 19. српска бригада, а посебно одговорност и задатке, јер се налазила на главном правцу удара 25. српске НОУ дивизије. Борбе су вођене од 18. априла до 29. априла 1945. Предају положаја, 28/29. априла 1945. године, 16. муслиманској бригади, усташе су уочиле и истог дана, 29. априла, око 11.00 часова, извршиле општи напад на положаје 16. муслиманске бригаде. После четворочасовне борбе, усташе су одбациле 16. муслиманску бригаду и заузеле Оцак и Поточане, те својим предњим деловима избиле пред скелски прелаз на реци Босни, где су их спречили даљег напредовања борци ове бригаде;

- борци и руководиоци 19. српске бригаде у овим борбама су се истакли својом одлучношћу, иницијативом и смелошћу. Код бораца је владао офанзивни дух, а у то време већ се осетило стицање ратног искуства и техничка извежбаност, која је мањкала раније. Код свих јединица је ојачала борбена дисциплина и испољила се велика умешност руковођења целокупног командог кадра, односно штаба бригаде и штабова батаљона. Само ноћу 26/27. априла када су се јуриши непрестано смењивали, и када се водила тешка и огорчена борба - борба кундацима и бомбама - до изражаја је дошао велики борбени дух. Само те ноћи непријатељу су нанешени огромни губици и упркос чињеници да је било око 50 рањених и убијених - изузетно добро утврђени и армирани бункери ипак нису могли да попусте пред нашом навалом. У односу на остале борбе и датуме, 19. бригада је те ноћи и имала највише губитака!³⁹⁴⁾

³⁹⁴⁾ Из казивања Мирка Бујаковића, команданта 19. српске бригаде, пуковника у пензији; изјава код аутора.